

VALJALA – TUGEVAIM LINN SAAREMAA MUUDE LINNADE SEAS

Proloog

1227. aasta külm talv oli saarlastele raske. Pakane kaanetas merepinna ja ühendas Eesti saared mandriga, nii et jalgsi ja hobusega liikuvad vaenuväed pääsesid kergesti Saaremaale. Kohalike muidu nii ohtlikest sõjalaevadest polnud talve ajal tolku ja poliitiline olukord teispool külmunud merd oli saarlastele ebasoodne. Paavsti legaadi Modena Guilleimuse initsiatiivil oli nimelt küpsenud plaan kasutada jääteed ära Saaremaa rüüstamiseks, põhjendades seda saarlaste ristimise vajadusega. Teele asus suur riialastest, liivlastest, mandrieestlastest, latgalitest, orduvendadest ja ristosõdijatest vägi.

Sakslased olid selles seltskonnas vähemuses, kuid nendega tuli kaasa üks hilisema ajaloo jaoks olulise tähtsusega isik – tagasihoidlik kihelkonnavaimulik Henrik, kes mõned aastad hiljem 1227. aasta sündmused kirja pani.¹ Ja sai sellega võimaluse talletada jutustus tulevaste põlvede jaoks just sellisel kujul, kui Riia piiskopile meelepärane. Propagandistliku ristiuse levitamist õigustava jutu kõrval toob Henriku kroonika aga poolkogemata ära ka terve rea elulisi andmeid, näiteks linnuste ehituse või saarlaste „linnade“ kohta.

Ajaloolased on ammu tähele pannud, et kui kroonik Henrik rääkis Saaremaast või Väina jõe alamjooksust, kasutas ta linnuste kohta justnagu kahte terminit. Lisaks tavapärasele ladinakeelsele *castrum*’ile olid neil aladel ka mingisugused *urbs*’id, mis tähendab umbkaudu (väiksemat) linna. On oletatud, et tegu oli lihtsalt eraldi terminiga suuremate maalinnade jaoks, sest päris linnu, näiteks Riia, nimetatakse kroonikas *civitas*. Saa-

¹ Henriku Liivimaa kroonika. *Henrici chronicon Livoniae*. 1982. Toim ja komm E. Tärvel, tõlk R. Kleis. Tallinn, XXX.

remaal olevat aga olnud palju linnu ja suurim neist Valjala. Kuid *urbs* oli lisaks *castrum*'ile olemas ka näiteks Muhus.²

SA *Osiliana* 2021. aastal alanud uuringud Saaremaa maalinnadel on praeguseks pakkunud seletuse nii sellele kui ka mitmele muule Saaremaa linnustega seotud küsimusele. On selgunud, et suurte maalinnade ümber oli veel teinegi vall, vahel suure linnuse jalamil veel kolmas, ning nii valilide vahel kui ka kohati neist väljaspool on olnud hooneid. Tegu oli seega päris suurte ehituskompleksidega, milles linnusest väljaspoole jäävat, samuti osalt kindlustatud osa kroonik nimetaski *urbs*'iks. Nii *urbs*'i kui ka linnust ennast on praeguseks kõige põhjalikumalt uuritud Valjalas.

Ill 1 – 2023. aasta kaevamised Valjala maalinnal. Droonifoto, Marika Mägi.

Henriku jutustusest tuleb välja, et peale Muhu langemist kogunes Valjala *urbs*'i ja linnusesse palju rahvast rüüstajate eest kaitset otsima. Saarlaste juhid leidsid olevat otstarbeka sõlmida vaenlasega kokkulepe. Arvata võib, et Muhust suuremat ja tugevamat Valjala linnust olnuks vaenuvägedel tegelikkuses ka raske vallutada, nii et rahulepe võis olla kasulik mõlemale poolele. Otsust võis mõjutada seegi, et arheoloogia andmeil

² Henriku Liivimaa kroonika XXX: 4, 5; vt ka E. Tarveli kommentaar lk 53.

oli Valjala kirik mingil kujul tollal juba olemas ning kristlus saarlaste seas kaugeltki mitte tundmatu. Igal juhul pühitseti linnuses olev allikas – mida on tavaliselt tõlgendatud kui sealset kaevu – ning sealt ammutatud veega mindi „linna“ veel paganlikke saarlasi ristima. Mõne päeva pärast jõudsid kohale ka saadikud Saaremaa muudet „linnadest“ sooviga saada ristitud.³ Mida saarlased või nende juhid tegelikult mõtlesid, pole sündmuste võrdlemisi propagandistlikust kirjeldusest võimalik välja lugeda, kuid poliitilisi olusid arvestades oli see kindlasti õige otsus. Edasine rüüstamine hoiti ära, linnust ei vallutatud ja saarlaste ülikud säilitasid oma positsiooni.

Kuna Henrik lõpetas oma kroonika 1227. aastaga, on Valjala linnuses ja linnas vastu võetud kokkuleppel meie jaoks suur sümboolne tähendus – viimane Eesti osa sai ristitud ja alistatud. Tegelikuses ei muutunud enamiku saarlaste elus suurt midagi, kuna võim jäi peamiselt kohalike võimukandjate kätte. 13. sajandil jätkusid sõjad ning toimus veel mitu rüüsteretke Saaremaale.

Varasemad uuringud Valjala maalinnal ja selle ümbruses

Valjala maalinn on äratanud uurijate tähelepanu juba sajandeid ning seda on mitmel puhul ka kaevatud. 1794. aastal avaldatud artiklis väidab Ludwig August Mellin, et Valjala linnuse kivimüürid olevat olnud püstitatud ja 5,5 m kõrgused, kuid hiljem (1790. aastatel?) olla „osa kive kasutatud ära muuks otstarbeks“.⁴ 1842. aastal avaldatud *Necrolivonica*’s tõi Friedrich Kruse muude linnuste hulgas ära ka Valjala maalinna plaani ja külvaate.⁵ Tuleb märkida, et kui Muhu ja Põide maalinnade puhul on

³ Henriku Liivimaa kroonika XXX: 4.

⁴ Mellin, Ludwig August 1794. Nachricht von der alten lettischen Burg Pilliskaln, und von mehrern ehemaligen festen Plätzen der Letten und Ehsten; auch von etlichen andern lief- und ehstländischen Merkwürdigkeiten. (Mit Illustr. am Ende des Bandes). Neue nordische Miscellaneen 9.10. St., 519–545.

⁵ Kruse, Friedrich 1842. Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands bis zur Einführung der Christlichen Religion in den Kaiserlich Russischen Ostsee-Gouvernements, zusammengestellt und historisch erläutert in einem Unterthänigsten Generalberichte über seine auf Allerhöchsten Befehl im Jahre 1839 ausgeführte archaeologische Untersuchungsreise nebst mehreren wissenschaftlichen Excursen und vielen Lithographien von Alterthümern, Plänen und Charten. Dorpat, Leipzig., tab 62.

Kruse plaanidele peale joonistanud ka linnust ümbritsenud välise valli, siis Valjalas ja Kaarmal seda plaanile joonistatud ei ole. Tänapäeva LiDARi plaane vaadates on täpselt vastupidi: selge ringvall on näha üksnes Valjala ja Kaarma linnuse ümber. Võib siiski arvata, et täiendav ringmüür iseloomustas muinasaja lõpus kõiki Saaremaa suuremaid maalinnu. Ehk oli see Valjalas ja Kaarmal Kruse ajal võsaga kaetud ning seetõttu raskesti jälgitav? Muhu ja Põide täiendavate ringvallide puudumist reljeefkaardil saab aga seletada intensiivse maaparanduse ja põllumaadega nende linnuste ümbruses. Pealegi mäletasid inimesed veel 20. sajandi esimesel poolel ringvalle Põide ja Muhu maalinna ümber, mis hiljem ära veetud.

18. sajandi lõpukümnendite ja veel ka 1853. aasta kaartidel on Valjala maalinna vall kujutatud siiski kahekordsena, kuid kuna tegu on peaaegu ühesuguste kaartidega, tundub tõenäoline, et 1787.–1790. aasta variante kasutati oludega kohapeal tutvumata 1853. aasta kaardi joonistamisel (ill 2).⁶ Kõigil nimetatud kaartidel on kujutatud ka suurest Valjala linnusest 700 m kirde poole jääv vana linnamägi, mida pole aga kuidagi nimetatud. Valjala maalinna sees on 18. sajandi lõpu kaartidel märgitud ära kaev (*brunnen*).

1860. aastatel viis Valjala maalinnal proovikaevamisi läbi Jean Baptiste Holzmayer.⁷ Tema andmetel koosnes linnuse vall õuepoolses osas üleni kividest, mis osalt olid korrapäraselt laotud. Aita Kustini hilisemad kaevamised on näidanud sama. Linnust olevat ümbritsenud 11–12 m laiune kuiv vallikraav. Oma publikatsioonis tõi Holzmayer ära huvitavad andmed, mis ta oli saanud kohalike talupoegade käest. 1840. aastatel oli nimelt võetud linnuse valli idaküljelt kive ning satutud valli umbes pooles kõrguses kahele püstpalgile, mis asusid üksteisest veidi enam kui poole meetri kaugusel. Talupojad tõlgendasid poste uksepostidena ja rääkisid veendunult ka mingisugustest võlvidest Valjala linnuse valli sees. Holzmayer püüdis viimast väidet proovikaevamistega uurida ning leidis, et vall koosnes alumises osas niisketest kividest, mille vahel olid tühikud, millest õhkus külma. Võib nentida, et samasugusele rõskete kivide suurte tühikutega kihile sattusime ka 2022. ja 2023. aasta kaevandites. Kuidas või miks olid valli keskel puupostid, jääb hetkel ebaselgeks, ning valli välisküljes pole ka märgata kohta, kust 1840. aastatel oleks praegu nähtavalt

⁶ EAA, f 2072, n 3, s 426f, l. 3; f 3724, n 5, s 2502, l. 1.

⁷ Holzmayer, Jean Baptiste 1868. Osiliana I. Das Kriegswesen der alten Oeseler. Arensburg, lk 46–48.

on umbmääraselt ära märgitud. Nad olid uurinud ka linnuse valli ja leid-sid, et see olevat 4–6 m ulatuses püstitatud hoopis savist ja kaetud sellest kõrgemal umbes 1,5 m ulatuses kivide ja korrapäratu kiviaknude kihiga.⁹ Kui selline proovikaevand lõikas valli õuepoolsele küljelt, oleks see vastu-olus nii Holzmayeri varasemate uuringutega kui ka Kustini 1962. ja 1964. aasta kaevamiste tulemusega. Seetõttu on tõenäoline, et Bogojavlenski ja Stackelberg tegid prooviauuke valli välisküljele, mida tõepoolest katab 6–8 m ulatuses savine muld ning kivid paljanduvad üksnes kõrgemal.

Lisaks kirjeldasid Bogojavlenski ja Stackelberg linnuse välist lisavalli, mis oli 19. sajandi lõpus 0,5–0,75 m kõrgune ning olevat ümbritsenud suurt linnust 30–35 m kauguselt. 1924. aasta kihelkondade kirjeldami-se kampaania ajal oli välimine vall veel vaid 0,5 m kõrgune ja jälgitav üksnes linnuse põhjaküljel.¹⁰ Kuigi väike jupp linnusele viiva tee kõrval maalinna kirdeküljel oli nähtav ka hiljem, kasvas linnust ümbritsev ala peale Teist maailmasõda võssa, väline vall polnud enam näha ning vajus unustusse. Taas sai see nähtavaks 2010. aastate lõpus, kui Maa-amet aval-das LiDARi kaardid.

1962. ja 1964. aastal toimusid maalinna õuel arheoloogilised kae-vamised Aita Kustini juhtimisel.¹¹ Avati kolm kaevandit kogupindalaga 354 m², neist suurim õue idaotsas, praeguse vallist ülekäigu koha lähedal. Lisaks kaevati läbi kaev.¹² Õue põhja- ja lõunaküljes puhastati kaevandi läheduses välja ka osa linnuse sisevallist, mis oli mõlemal juhul laotud korrapäraselt üksnes 1,5 m kõrguseni. Väga oluliseks võib pidada nende kaevamiste käigus tehtud tähelepanekut, et hoonete rusud ja kultuurikiht paiknesid stratigraafiliselt ligi meetri võrra madalamal kui sisevalli korra-päraselt laotud osa.

2008. aastal, kui tollane Valjala vald plaanis rajada Valjala linnuse juurde parkla ja külastuskeskuse, toimusid linnusele viivat teed ümbritse-val alal ja linnuse kõrval arheoloogilised eeluuringud.¹³ Selgus, et kõrge-

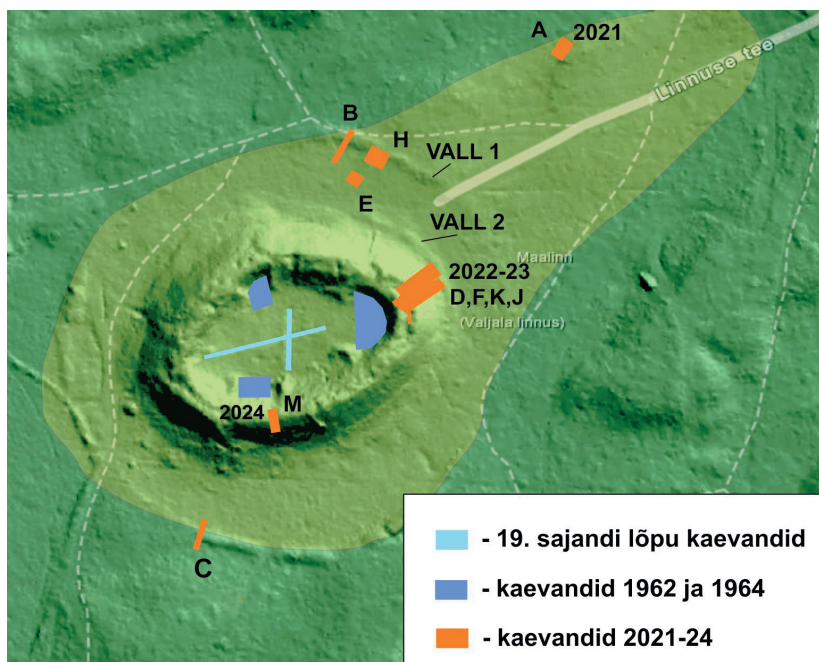
⁹ Труды Московского Предварительного Комитета X археологического съезда в г. Риге. Выпуск 11. Москва, 1896, lk 27.

¹⁰ Karu, Alice 1924. Valjala kihelkond. – *Saaremaa ja Muhu muinasjäänused*. Tartu, lk 123.

¹¹ Kustin, Aita 1963. Aruanne Valjala maalinna arheoloogilistest kaevamistest 1962. aastal. Tallinn. Käsukiri Tallinna Ülikooli Arheoloogia teaduskogus; Kustin, Aita 1966. Aruanne Valjala maalinna arheoloogilistest kaevamistest 1964. aastal. Tallinn. Käsukiri TLÜ AT-s.

¹² Tamm, Jaan 2023. Saaremaa ja Muhu linnused ja maalinnad. Kuressaare, lk 101–107.

¹³ Mägi, Marika 2008. Aruanne arheoloogilistest eeluuringutest Valjala maalinna ümbruses. Rõõsa. Käsikiri MKA-s ja TLÜ Arheoloogia teadukogu arhiivis.

Ill 3 – Kaevandid Valjala maalinnal ja ümbruses. Kollasega on märgitud kultuurikihiga ala. *Joonis Marika Mägi.*

mal alal linnusest kirde suunas on tegu kultuurikihiga, kuigi proovišurfide põhjal otsustades kohati üsna õhukesega.

2021–2024 korraldas Valjala maalinnal kaevamisi SA *Osiliana* Marika Mägi juhtimisel. Avati kaksteist eri suuruses kaevandit, kokku umbes 580 m² (ill 3).¹⁴ Kuigi esialgne plaan oli uurida maalinnast vahetult väljaspoolle jäävat ala ja kindlustusi, tehti viimastel aastatel siiski ka mitu kaevandit suure valli välisküljele ja laele. Lisaks on nii Valjala maalinnal kui ka teistel Saaremaa linnustel viidud alates 2022. aastast läbi geofüüsikalisi uuringuid, mis hõlmavad nii ehitisi kui ka neid ümbritsenud maastikku.¹⁵ Valjala muististe puhul tasub mainida ka proovikaevamisi Valjala väikesel maalinnal, mis toimusid 2022. aastal Ragi-Martin Mooni juhatamisel.

¹⁴ Mägi et al 2023; Mägi, Marika 2024. Valjala hill fort in Saaremaa. Arheoloogilised välitööd Eestis = Archaeological fieldwork in Estonia, 2023, lk 89–102.

¹⁵ Mägi et al 2023.

Maalinna ümbrus

Mitmed varasemad uurijad on märkinud, et Valjala maalinna ümbritseb soo. Soine ala on seal suures osas ka praegu, ehkki ümbruskonnas on tehtud 20. sajandil kõvasti kuivendustöid. Hiljemalt 18. sajandil õgven-datud Lõve jõgi on maalinna kasutusajal olnud käänulline ning ulatunud linnusele praegusest hoopis lähemale, arvatavalt umbes 500 m kaugusele. Kuhu täpsemalt ning kus võis olla tolleaegne linnusega seotud jõesadam, on praegu veel käimas oleva uurimistöö küsimus. Tõenäoliselt on jõgi olnud kohati laiem või moodustanud üleujutatava luha, nagu nähtub maalinnast alla kilomeetri loode poole jäävatest kohanimedest *Jerwe Peld* (1835) ja Järve koppel (tänapäevani).¹⁶ Maalinna läheduses olnud järve mäletasid vanemad inimesed veel 1920. aastatel, väites, et selle kadumisele aidanud kaasa Valjala veski paisu kaotamine.¹⁷ Vahetult maalinna kõrval ulatub kõrgem ja kuivem ala 200 m ulatuses üksnes kirde suunas, tänapäeval linnusele viiva tee ümbrusesse, kus on tuvastatud ka kultuur-kiht. Ilmselt moodustas seegi ala osa kunagisest „linnast“.

Linnus on rajatud looduslikule kõrgendikule, nagu neid ümbruskonnas leidub teisigi. Kuna suur või isegi suurem osa vallidest on ehitatud kivist, tekib mõistagi küsimus, kust võeti materjal nii suurejooneliseks kiviehituseks. Vallide korrapäraselt laotud küljed on ehitatud murtud paekividest, sisemus aga täidetud kusagilt, arvatavasti liustikusettest – moreenist korjatud kividega. Pinnakatte geoloogilise kaardi¹⁸ järgi otsustades jääb lähim alvar maalinnast ligi 2,2 km lääne poole Võrsnasse, kus on ilmselgelt tegemist kunagise paemurruga. Küllap murti osa kive maalinna ehitamiseks sealt, kust neid oli talvisel ajal hõlbus üle lageda jõeluha kohale transportida.

2022. aastal tehti kolm väikest kaevandit linnust ümbritseva lisavalli (vall 1; ill 3) eri kohtadesse. Selle valliga ümbritsetud ala läbimõõt on 186–193 m ning vallist sissepoole jääb koos maalinnaga umbes 2,5 hektarit. Vall moodustab peaaegu korrapärase ringi, mis meenutab Ölandi saare kililinnuseid ümbritsevaid lisavalle Rootsisis.

¹⁶ EAA, f 2072, n 3, s 242 l. 1; Maa-ameti kaardiregister.

¹⁷ Ajalooline traditsioon – https://www.folklore.ee/pubte/ajaloolist/pyha_valja/pyha_valja.html#p5.

¹⁸ <https://geoportaal.maaamet.ee/est/ruumiandmed/geoloogilised-andmed/geoloogilised-kaardid-1-400000-p356.html>.

Ill 4 – Valli 1 aluskivid 2021. aasta kaevandis B. Tihe kivikiht märgib algset valli, veidi eemal on hilisema kindlustusjärgu äärekivid. *Droonifoto, Marika Mägi.*

Vall 1 polnud mingi silmatorkavalt tugev kindlustis. See oli esimeses ehitusetapis umbes 2 m laiune ja seega kuni 2 m kõrgune kivitara, sisuliselt suurem paeplaatidest laotud kiviaed. Korrapäraselt laotud külgede vahele jääv osa kivivallist oli täidetud väiksemate kividega, mille vahel olid omal ajal ilmselt olnud postid, mis kinnitasid ülemist puittara. Mõistagi pidid ringikujulises vallis olema ka väravad, kuid kus täpsemalt, on praegu nähtavate jäänuste põhjal raske otsustada.

Selgus, et linnusest kirdes, kus ka väljaspool lisavalli oli omal ajal hooneid, oli vall 1 püsinud kogu aeg samasugusena. Mujal oli seda aga mingil ajal saviseguse mullaga täiendavalt kindlustatud, ehitades sel moel valli vähemalt meetri jagu laiemaks ja seega ka kõrgemaks (ill 4). Tõenäoliselt oli ka savivalli peal palkidest tara. Savine muld polnud aga looduslik, vaid selles leidis rohkesti söetükke – seega oli tegu mingi varasema kultuurikihi. Tõenäoliselt oli valli kindlustamiseks kuhjatud pinnast kusagilt lähikonnast, vast sealtsamast kõrvalt, kus varem oli olnud hooneid või toimunud mingi muu inimtegevus. Kaevandist C leiti otse savivalli ää-

Ill 5 – leide *Osiliana* kaevamistelt Valjalas. 1 – naast, 2 – võreripats, 3 – münt, 4 – nuga, 5 – nooleots. 1, 3, 5 – muldvallist 3-2, 2 – valli 1 hilisema järgu alt, 4 – alumisest kultuurkihist linnuse jalamil. *SM 10890: 211, 196, 206, 229, 209. Fotod: Marika Mägi.*

ristanud äärekivi alt ümmargune võreripats, mille võib küll dateerida 12. sajandi päris lõppu, kuid suurema tõenäosusega siiski 13. sajandisse (ill 5: 2). Ka savivallis olnud sõetükkidest võetud analüüsid osutasid 12. sajandi lõpule või 13. sajandile.¹⁹ Seega pidi valli 1 kindlustamine olema toimunud peale 13. sajandi keskpaika, aga kui palju hiljem, pole kaevandite põhjal võimalik öelda.

Kuid kultuurkiht oli ka valli 1 esimese kivimüüri all. Maalinna ümbritsev lisavall polnud niisiis rajatud sugugi mitte kohe, kui inimtegevus Valjala maalinna juures alguse sai. Kui kombineerida otse valli 1 all olnud sõest võetud analüüse teiste varaseima kultuurkihi analüüsidega maalinna ümbruses ning mõningate keraamikaleidudega samas kihis, võib nentida, et kõige tõenäolisemalt kuulub kiht 11. sajandi teise poole.²⁰ Praegustel

¹⁹ Mägi *et al* 2023.

²⁰ Mägi 2024.

andmetel ei tundu ükski Valjala vallidest olevat nii varajane, niisiis oli 11. sajandil ilmselt veel tegu kindlustamata, võib-olla mingit laadi kogunemis- või kaubitsemiskohaga. Kuna põllumaid linnuse vahetus ümbruses pole, ei saanud see olla tavapärane küla.

Maalinna suure valli jalamil on varasemad uurijad näinud umbes 12 m laiust madalat vallikraavi. Ala on tänapäeval üsna tasane ning 20–40 m lai. Uuringud georadariga näitasid kohati ebamääraseid nelinurkseid struktuure, võimalike kunagiste hoonete asukohti. Nii sellele alale tehtud kaevand E kui ka valli 1 läbivad tranšeed B ja C osutasid, et leidude ja söetükikestega kultuurikihi võib seal dateerida peamiselt 11. sajandi teise poolde ja 12. sajandisse. Kohati väga õhuke kultuurikiht on seletatav sellega, et tõenäoliselt just siit on võetud materjal nii maalinna valli kõige hilisemaks ehitusjärguks kui ka valli 1 hilisemaks kindlustamiseks. Seetõttu on ala muutunud tänapäeval kohati liigniiskeks, eriti kevaditi.

Mingil kujul oli Valjala maalinna ümbrus aga kasutuses juba enne 11. sajandit. Üks kaevandist B saadud söetükk müürikivide all dateerus 7. sajandisse. Veelgi varasemale ajale osutasid luodateeringud ning leiumaterjal kaevandis A, mis jäi maalinna jalamist 110 m kaugusele kirdesse. Siit saadi mingi kividest laotud hoone seina või veel ühe valli alus, millest väljaspoole jäi madalam liigniiske ala ning sissepoole kõrgem, linnusest kirde suunas ulatuv kultuurikiht. Leiti väga palju savinõude kilde, neist osa juba 5.–6. sajandist, osa aga hilisemast ajast kuni 13. sajandini välja. Mis siin täpsemalt oli olnud, on raske oletada, kuid kindlasti tõestab see kaevand nii muinasaja lõpu *urbs*'i olemasolu kui ka seda, et midagi tehti lähikonnas juba ammu enne Läti Henriku aega.

Varasema aja dateeringud ja leiud maalinna ümbruses on tõenäoliselt seotud kaevandist A veelgi 600 m kirde–ida suunas jääva Valjala vana linnusega (ill 2). See on 50 m välise läbimõõduga korrapärane madal ringvall, kuhu 2022. aastal tehti väike proovikaevand.²¹ Selgus, et kindlustis oli ehitatud umbes samasugusena, nagu maalinna ümbritsev lisavall – see oli sisuliselt tugev kiviaed puidust taraga. Loomaluud, keraamika ja ¹⁴C analüüsid näitasid, et see linnus kuulus peamiselt 8.–9. sajandisse ehk eelviikingiaega ja viikingiaja algusesse.

²¹ Moon, Ragi-Martin; Niinesalu-Moon, Maris; Mägi, Marika 2023. Aruanne Valjala vanal maalinal läbiviidud arheoloogilistest väljakaevamistest 02.05.2022–06.05.2022.

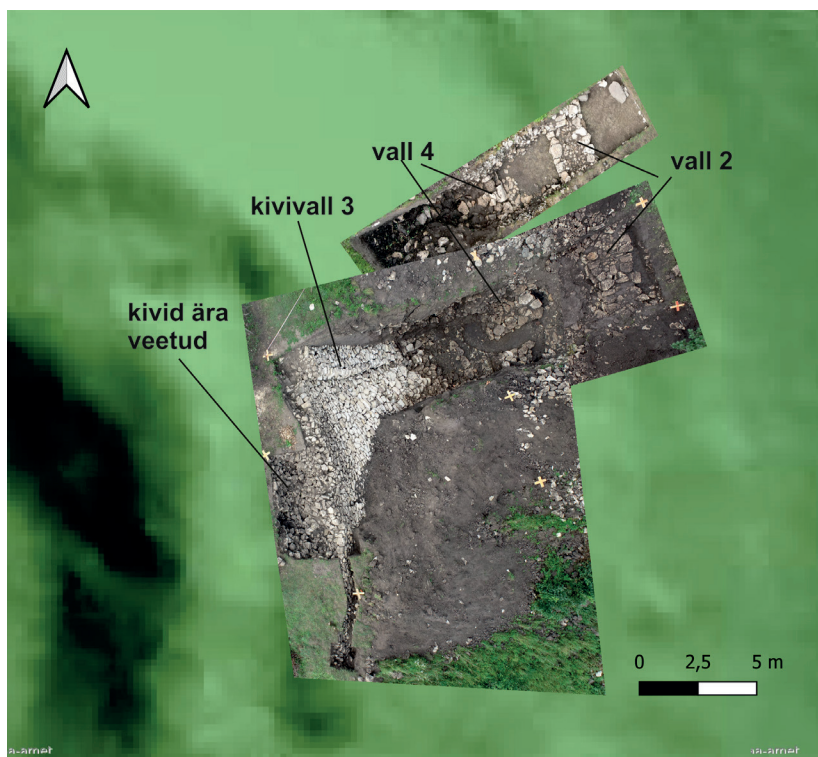
Maalinna vallid 12.–13. sajandil

Hoolimata esmapilgul väga ulatuslikest kaevamistest Valjala maalinna vallil avasid need siiski väga väikese osa kunagistest kindlustistest ning kindlaid järeldusi kogu maalinna ehitusliku arengu kohta on raske teha. Georadari uuringud valli erinevates kohtades on alles analüüsimisjärgus ning kaevandid ei löiganud valli kogu ulatuses, vaid üksnes väliskülge ja lage. Igal juhul on selge, et suure maalinna valli on suhteliselt lühikese aja, umbes pooleteise sajandi jooksul korduvalt ümber ehitatud. Seejärel on linnus olnud mõnda aega maha jäetud ning siis kindlustatud uuesti täiendava muldvalli ja sellele ehitatud palkkonstruktsiooniga (vt lähemalt edaspidi).

Enne, kui püstitati maalinna praegu näha olevad kõrged kaitsevallid, on linnus olnud ümbritsetud kahe hoopis madalama ja nõrgema valliga, mida nimetasime vall 2 ja 4 (ill 6). Vall 2 praeguse linnuse jalamil oli samasugune kui eespool kirjeldatud vall 1 – 1,8 m laiune paekividest laotud kõrgem kiviaed, millel on olnud puidust ülemine osa. LiDARi kaartidel on see mitmel pool linnuse jalamil veel praegugi jälgitav. Sellest 2,4 m linnuse sisemuse poole tuli välja vall 4, mis oli üleni peidetud maalinna hilisemate kindlustiste alla ega olnud enne kaevamisi nähtav. Vallid 2 ja 4 olid ilmselgelt üheaegsed ning nendevaheline ala oli olnud sillutatud paeplaatidega.

Vallid 2 ja 4 püstitati tõenäoliselt 12. sajandi alguses, igal juhul peamiselt 11. sajandi teise poolde kuuluva kultuurkihi peale. Vall 4 oli 2,5 m laiune, selle suurematest kividest aluse peal leidis rohkesti umbes peasuurusi põlenud raudkive koos söetükikestega. Siin polnud ilmselt tegemist üksnes puittaraga, vaid tõenäolisemalt olid kivivalli peal olnud palkidest kividega täidetud tarandikud, mis mingil hetkel maha põlesid. Kuna vall jääb hilisema linnuse alla, pole selle kunagise kindlustise suurust võimalik määrata. Vall 2 selle ümber, mis on LiDARi kaartidel osaliselt jälgitav, oli kirde–edela suunas ovaalse kujuga, välise läbimõõduga umbes 138 x 120 m, ning piiras veidi üle ühe hektari suurust maa-ala. Kuna valli 2 sisse jäi looduslik samasuunaliselt ovaalne kõrgendik, millele linnus rajatigi, võib oletada, et ka vall 4 oli ovaalse kujuga.

Vallid 1, 2 ja 4 tunduvad olevat ehitatud enam-vähem üheaegselt. Eri-

Ill 6 – Reljeefkaardile asetatud droonifotod 2022.–23. aasta kaevanditest maalinna valli idaosas. *Joonis Marika Mägi.*

ti valli 1 puhul võib märkida, et muinasaegse tehnoloogiaga võis nii korrapärase ringi saada vaid sel moel, et kasutati mingi keskpunkti külge kinnitatud köit. See omakorda viitab, et ümbritsev lisavall oli rajatud enne, kui püstitati praegu näha olev kõrge, kuid kaugeltki mitte nii korrapärase põhiplaaniga linnus – üle selle oleks ringi köiega maha märkimine üsna keeruline. Igall juhul pidi 12. sajandi alguse kindlustis Valjalas koosnema koguni kolmest lähestikku paiknevast vallist. Sellised kindlustised on naabermaades teada peamiselt Ölandilt, millel näivad olevat olnud Saaremaaga ehk tihedamad sidemed, kui seni oletatud.

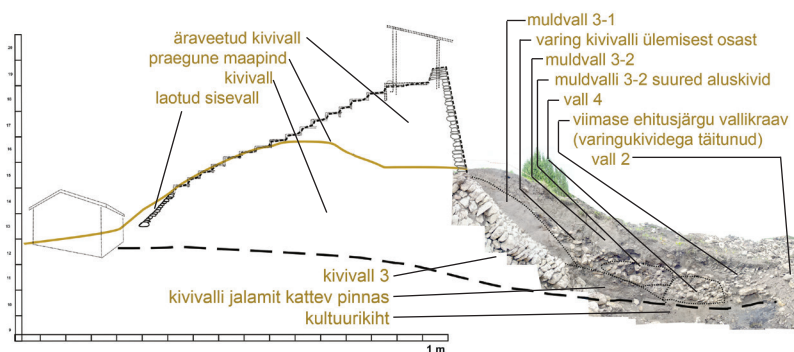
Varsti peale esimese linnuse valmimist, tõenäoliselt ikka veel 12. sajandi esimesel poolel või keskel, ehitati see ümber märgatavalt tugeva-

Ill 7 – 2023. aastal välja puhastatud kivivall 3. Foto Ulla Kadakas.

maks. Rajati imposantsed kuivmüürina laotud kivivallid, millest üks löik puhastati välja 2023. aasta kaevandis (ill 7). Eri kaevandites paljandunu põhjal võib oletada, et kivivalli ehitati samuti mitmes järgus, muutes seda ajapikku järjest laiemaks ja kõrgemaks. Välja puhastatud kivivall maalinn idapoolisel välisküljel oli piki kallakut 7–8 m kõrgune. Alumises pooles oli selle kallak 40–45°, kõrgemas säilinud osas oli müür aga järsem, kallakuga 50–60°. Kuna kaevandi kohal olnud müüri ülemine osa on hiljem minema veetud, tuleb algsel kujul arvestada piki kallakut vähemalt 9–10 m kõrguse müüriaga. Kui uskuda Mellini teadet 1794. aastast, võis müüri ülemine, peaaegu vertikaalne osa olla veelgi kõrgem (ill 8). Meie kaevandis paljandus müüris korrapäraselt laotud, kuni jalamini välja ulatuv sakk, mis annab tunnistust sellest, et esialgsel kujul oli kogu kivivall nähtav, mitte osalt mullaga kaetud. Vastasel juhul poleks nähtud vaeva saki selgepiirilise kujundamisega.

Valjala maalinn 12. sajandi teisel poolel pidi olema erakordselt imposantne vaatepilt: kiviehitis, mis oma mõõtudel ületas kaugelt sama sajandi lõpus Liivimaale ehitatud esimesi mördiga kivilinnuseid, rääkimata kivikirikutest. Kivid sellisel kujul kui 2023. aastal tehtud fotodel siiski nähtavad ei olnud. Kivimüüritise peal ja osalt vahel oli kõikjal savi, mis aegade jooksul oli valgunud allapoole ning oli müüri alumises osas tunduvalt paksem kui ülemises. Savi aitas kive koos hoida ning muutis müüri siledaks. Väliselt pidi see paistma umbes samasugune nagu krohvi-ga kaetud mördiga kiviehitis.

Ill 8 – 2023. aasta vallikaevandi profiil ja kindlustiste rekonstruktsioonikatsed.
Joonis Marika Mägi.

2024. aasta kaevand maalinna lõunavallil osutas, et kivivalli esimene järk võis olla hilisemast kitsam või oli vall linnuse eri külgedel erineva ehitusega. Lõunaküljel valli laele tehtud tranšees tuli nimelt välja samasugune kivivall nagu idaküljel, kuid linnuse hoovile hoopis lähemal. Kaevandis M paljandus selgelt kivivalli kõige kõrgem osa, mis oli vaid osaliselt varisenud. Sellest väljaspool oli tegu üksikute kividega muldvalliga, milles oli nähtav mitu suure posti kohta. Kahjuks polnud võimalik öelda, kas tegu oli linnuse hiliseima kindlustusjärgu muldvalliga, nagu idapoolses kaevandis, või oli siin juba mingil varasemal ajal kindlustatud linnust täiendavalt mulla ja palkkonstruktsioonidega.

2024. aasta kaevand kohas, kust hiljem polnud vähemalt nähtavalt kive võetud, aitas selgitada kivivalli ülemise osa ehitust. Umbes 40 cm laiuse korrapäraselt laotud välisseina taga algas kohe lahtiste väiksemate kivide kiht, mille peale olid libisenud mõned välismüüri paeplaadid (Ill 9). Väikestest lahtistest kividest sisevall kulges laugjalt, 30° kallakuga umbes 5 m ulatuses linnuse õue suunas ja lõppes Kustini poolt 1962.

Ill 9 – 2024. aasta kaevand M. Välja puhastatud kivivalli ülemine osa, mille osa kive on libisenud linnuse sisenõlva katva lahtistest kividest kihi peale. Vaade linnuse sisemuse poolt. Foto Marika Mägi.

Ill 10 – Rekonstrueeritud sisemüür ja kivist rinnatis Eketorpi 12.–13. sajandi linnuses Ölandi saarel. Foto Marika Mägi.

aastal välja puhastatud 1,5 m kõrguse laotud sisemise kivivalliga. Sellise ehituse puhul pole mõeldav, et kivivalli peal oleks olnud veel ka rõhtpalikidest kastidest puitosa, mida paljudel meie kivilinnustel on oletatud. Tõenäoliselt oli rinnatis laotud sakilisena, kuid ikkagi paeplaatidest, nagu ülejäänud müürgi. Küll võib oletada, et rinnatise peal oli hõredalt paiknevatele postidele tuginev varikatus (vt rekonstruktsioonikatset Valjala idavalli kaevandi põhjal, ill 8).

Rinnatis on rekonstrueeritud sakilisena ja üksnes kividest koosnevana ka Ölandi sarnastel linnustel, eeskätt Eketorpis (Ill 10). Lauge nõlvak linnuse õue suunas on Eketorpis rekonstrueeritud paekivist laotud trepiastmetena, mida mööda oli hõlbus pääseda vajadusel õue pealt kiirelt valli harjale. Valjalas, kus selles osas sisevallist on tegemist väiksemate lahtist kividega, võib oletada, et need olid kaetud puidust astmetega – lahtiste kivide kiht teeks vajadusel kiirelt üles-alla jooksmise raskeks.

Mingil ajal on Valjala kivivalli jalam kaetud väljastpoolt 6–7 m ulatuses kuni meetri paksuse savika mulla kihiga. Sellega pidi kindlus kaotama

osa oma imposantsusest, mistõttu võib arvata, et täiendus oli tingitud praktilisest vajadusest. Selleks oli tõenäoliselt uue piiramistehnika, eriti katapultide kasutusele tulek. Ilma mõrdita laotud kivimüüri oli lihtne lõhkuda selle vastu katapultdist kive lennutades, mulla sisse jäid aga kivid püsima ega suutnud suuremat kahju tekitada. Kuna katapultid tulid Liivimaale teadaolevalt alles koos ristsõdalastega, võib Valjala esimese muldkindlustise – muldvalli 3-1 – dateerida 1200. aasta ümbrusesse.²² Nagu müüri, kattis sedagi savikiht, mis muutis valli libedaks ja sellest ülesronimise raskemaks. Kindluse ülemine osa oli aga jätkuvalt kivist.

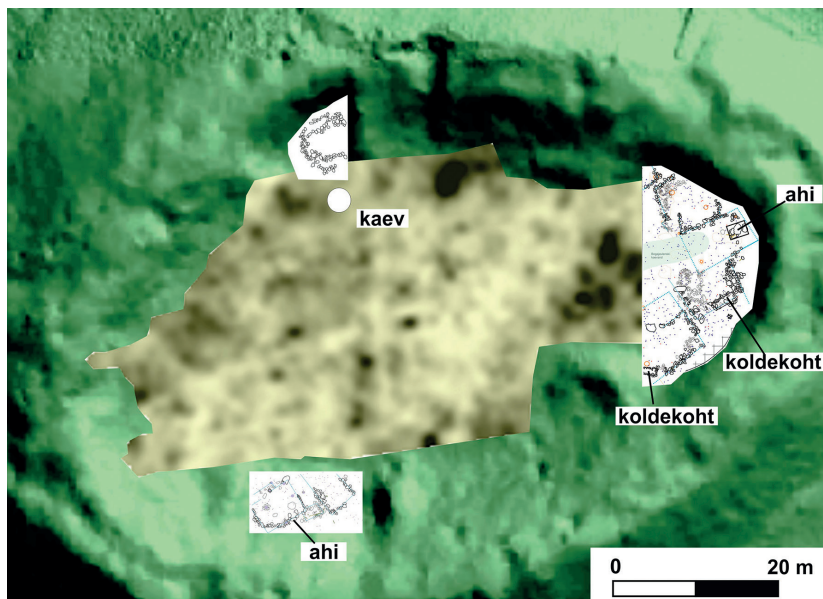
Mõistagi tekib kohe ka küsimus, kus ja millised olid Valjala maalinna väravad. Pea kõik uurijad on üksmeelel selles, et üks sissepääs paiknes linnuse lääneküljel. Seal on tegemist osalt piki valli kulgeva väravakäiguga, mida näiteks Varbola või Pada analoogidele tuginevalt täiendav müür piki käigu väliskülge. Tõmmates paralleele muude Eesti muinasaja lõpu suurte linnustega, tundub aga vähetõenäoline, et Valjalas oligi vaid üks väravakäik. Võimalik, et teine värav paiknes valli kirdeküljel, kuhu linnuse viimases kindlustusjärgus pole täiendavat muldvalli kuhjatud. See on ka koht, kust kivide võtmine linnuselt oli ümbritseva kõrgema maa tõttu kõige hõlpsam, mistõttu ei saa välistada, et sealne oletatav väravakäik on hilisematel sajanditel lihtsalt minema veetud.

²² Vallist sai võetud luminesentsi analüüs, mille esialgsed tulemused osutusid arheoloogilise ainesega sobimatult varaseks (vt Mägi 2024, lk 127). Hiljem on õnnestunud proovi korrigeerida, kuna analüüsis oli arvestatud ilmselt liialt kõrge veeprotsendiga (varem 40%, Eesti geoloogide soovitusel 10%). Autor tänab Hannes Tõnissoni ja Alar Rosentaud sellele tähelepanu juhtimise eest). Uute tulemuste kohaselt pidi muldvall 3-1 kuhjatama mingil ajal vahemikus 1064–1164 AD. Arheoloogilistel andmetel on tõenäoline selle ajavahemiku hilisem osa, seega võib oletada, et muldvall pärineb juba 1150.–60. aastatest.

Linnuses sees

Valjala maalinna õueala on kaevatud võrdlemisi ulatuslikult 1960. aastatel. Tollal valitses arvamus ja nõue, et arheoloogilised kaevamised peavad alati avama kihid horisontaalsena. Juhtudel, kui objekt paiknes kallakul või kui oli tegemist peamiselt kividega, päädis seesugune metoodika suhteliselt raskesti jälgitavate horisontaallõigetega. Pole seetõttu imeks pandav, et Valjalas kaevanud Aita Kustin ei suutnud eristada vähegi selgemaid hoonete piirjooni, hoolimata väga hoolikatest ja täpsetest joonistest.

Kustini kaevamiste tulemused on praeguseks uuesti läbi töötatud, kombineerides arvutis erinevaid kihte omavahel vastavalt maapinna kalalakule (Ill 11). Joonistusi välja üsna selged kivivööndid, mis ilmselt markeerivad hoonete seinu. Selliseid hooneid või nende osi mahtus Kustini kaevanditesse vähemalt kaheksa, mis kõik paiknesid piki linnuse sisevalli.

Ill 11 – Aita Kustini 1962. ja 1964. aasta kaevamiste plaanid ümbertöötatud kujul asetatuna maalinna reljeefkaardile koos georadari horisontaallõikega. *Joonis Marika Mägi.*

Valjala maalinna õu on jäänud aastate jooksul niitmata ning selle pind on muutunud väga ebatasaseks. Seetõttu on georadari uuringud seal kahjuks raskendatud, kuid midagi on siiski võimalik öelda olemasolevate andmete põhjal. Nelinurksed moodustised õue keskosas osutavad, et hooned on olnud ka linnuse keskel, kusjuures need tunduvad olevat olnud suuremad kui piki valli ehitatud majad. See on kooskõlas ka mitmetelt muudelt samaaegsetelt linnamägedelt, näiteks Pöidelt saadud andmetega. Kõige olulisemad hooned paiknevadki enamasti keskel, samas kui piki valli on tegemist esmajoones majapidamishoonetega, linnuse meeskonna või töötajate eluhoonetega, võib-olla ka ladude või muude abihoonetega.

Kustini kaevandites paljandunud hoonetes sees puhastati välja kaks kerisahju, millest üks oli tugevasti lõhutud. 1960. aastatel olid veel tegemata uuringud mitmetel teistel Eesti maalinnadel ning neilt leitud elamutel ja ahjudel, mistõttu tuleb arvestada, et Kustini andmestik leidude interpreteerimiseks oli palju piiratum kui tänapäeval. Lisaks ahjudele joonistuvad plaanidelt eri hoonetes välja kaks ristkülikukujulist kividest moodustist mõõtudega u 3 x 1 m, mille mõlema juures leidis rohkesti põlenud kive ja sütt. Skandinaavia analoogide põhjal võib oletada, et need olid hoonetes paiknenud majapidamispingid, pinnasest, kividest või puidust kõrgendikud, millele tehti tuld ja valmistati süüa.

Kuigi Kustin oletas oma kaevamiste põhjal, et Valjala maalinna hooned olid hävinud tulekahjus, pole see aruandeid üle lugedes sugugi kindel. Põlenud kive ja sütt leidis eeskätt ahjude ja koldeasemete ümbruses, kus võib pigem arvata, et tuleasemed ja ahjud olid hiljem maapinda tasandades laiali aetud. Mujalt tuli seevastu üsna ulatuslikult välja kõdunenud puitu, mis räägib vastu linnuse hävitanud tulekahjule. Paljudes kohtades olnud lohkudest osa tunduvad olevat suurte postide kohad, millest mõned on võib-olla lammutamise käigus maapinnast välja kaevatud. Osa lohke, mõned neist kividega vooderdatud, olid siiski pigem panipaigad, mida katsid põrandalauad või puidust luuk.

Hooned olid ehitatud rõhtpalkidest, umbkaudsete mõõtudega 4–5 x 5–6 m. Jooniste põhjal otsustades tundub, et osa neist koosnes suuremast kambrist ja eeskojast. Ilmselt olid need umbes samasugused ehitised, nagu on rekonstrueeritud 13.–14. sajandi Ojamaal (Ill 12). Hoonete seinte all olid kivid ning kohati leidis ka poste, eriti katuse toetamiseks. Kaheksast hoonest neljas olid ahjud või pingid-koldekohad. Osad hoo-

Ill 12 – 13.–14. sajandi hoone rekonstruktsioon Ojamaal Fjåles. Valjala hooned nägid tõenäoliselt välja sarnased, kuid ilma korstnaga ahjuta. *Foto Marika Mägi.*

netest ulatusid Kustini kaevanditesse vaid nurkapidi, nii et pole teada, kas ka neis oli tuletegemise võimalus.

Kustin oletas oma kaevandis kahte ehitusjärku, mis tundub tõenäoline, eriti linnuse õue idaosas. Kaht selgelt eriaegset asustusjärku, nagu näiteks Põide linnusel, Valjalas siiski näha pole. Ilmselt ehitati osa hooned lihtsalt aja jooksul ümber või uuesti. Leiumaterjali põhjal dateeris Kustin Valjala linnuse 12. sajandi teise ja 13. sajandi esimesse poolde.²³ Pole kahtlust, et osa linnusest leitud esemeid olid tõesti kasutusel 12. sajandil. Vähemalt üks maalinnast seest leitud sõrmus näib kuuluvat isegi pigem 11. sajandisse²⁴ – kuigi mõistagi poleks midagi imelikku selleski, kui kel-

²³ Kustin 1963; 1966.

²⁴ AAS = Mägi, Marika; Palm, Piia Sandra. Archaeological Artefacts of Saaremaa. Foundation Osiliana / Tallinn University, AI 4300: 104 – https://osiliana.eu/andmebaas/?_sf_s=Valjala&_sfm_artefacts_additional_fields_dating_century_from=0+14. Vaadatud: 20.11.2024.

lelgi oli kodus sada aastat vanu ehteid. Linnuse või selle ala kasutamist juba 11. sajandi teisel poolel ja 12. sajandi esimesel poolel kinnitavad ka kaks sügavamalt leitud loomaluudest võetud ^{14}C analüüsi.²⁵

Eesti muinasaja lõpu linnuste leiumaterjali dateeringutes võib tänapäeval üsna sageli näha teatud ringargumentatsiooni. Kuna varem arvati, et kõik linnused jäeti maha 13. sajandi esimeses pooles, peale ristisõda, dateeriti mitmed linnustelt leitud esemetüübid sellest lähtudes. Hiljem laiendati dateeringut mujalt leitud samasugustele esemetele, dateerides nüüd omakorda ka uusi linnuste leide samal alusel. Viimase aastakümne publikatsioonid naabermaades, eriti Lätis, kus leiuväine on Eesti omale kohati väga sarnane, on aga osutanud, et mitmed meie linnustelt leitud asjad peaksid tegelikult olema 13. sajandi teisest veerandist.

See kehtib ka mõningate Valjala maalinna leidude kohta. Suuremat osa leidudest pole tegelikult üldse võimalik täpsemalt dateerida või saab need dateerida kogu 13. sajandisse. Sellised on näiteks raudesemete tükid, mõned ehted, suur osa keraamikast ja tööriistadest. Omaette probleemiks on see, et meil üldiselt napib materjali 14. sajandi esemete määramiseks väljaspool linnu. Saaremaal tol ajal haudadesse enam asju kaasa ei pandud ning ainult 14. sajandisse kuuluvad leiukompleksid on harvad kogu Eestis. Milliseid ehteid kanti või milliseid asju üldse kasutati 14. sajandi Saaremaal, me tegelikult väga täpselt ei teagi.

Valjala linnusehoovist leitud esemete dateerimisele aitavad kaasa mõnedest sealsetest loomaluudest hiljem võetud ^{14}C analüüsid. Need osutavad, et linnus, nagu ka seda ümbritsev kultuurkiht, ei tohiks põhiosas tõesti olla 13. sajandi keskpaigast hilisem. Sama määratlust kinnitavad mitmed linnusest leitud ehted, millele on leitud täpsed vasted Valjala kiriku juures olnud matustest, mis on ^{14}C abil samuti dateeritud 13. sajandi esimesse poolde või keskmistesse kümnenditesse.

Meie teadmised Saaremaa 13. sajandi ajaloost pärast 1227. aastat on üsna lünklikud, kuid teadaolevatel andmetel toimusid sõjakäigud – või nagu neid tavatsetakse nimetada, vastuhakud – ka veel 13. sajandi hilisematel aastatel. Mingil ajal pärast 13. sajandi keskpaika näib pidev asustus Valjala maalinnal igal juhul lakkavat. Tõenäoliselt on see seotud üldiste ühiskondlike muudatustega, mis ei hõlmanud mitte üksnes Saaremaad, vaid kogu põhjapoolset Euroopat. 1300. aasta ümbruses jäeti maha ka

²⁵ Mägi 2024.

näiteks Ölandil 12. sajandil ehitatud mõrdita kivilinnused, samuti osa Läti seni püsinud muinaslinnuseid.²⁶

Võrreldes Valjala maalinna õueala leiuvainest Põide maalinna omaga, on erinevus silmnähtav. Põide maalinnalt on leitud terve rida asju, mis kuuluvad 13. sajandi lõpuossa või veelgi hilisemasse aega. Valjala maalinna on nii hilised leiud, vähemalt seni, vaid üksikud. Kui linnust hiljem ka kasutati, siis lühiajaliselt, millest ei pruugi jääda kuigi palju arheoloogilisi jälgi. Näiteks võiks arvata, et 13. sajandi viimastel aastatel, kui ordu rüüstas Saaremaad, sai veel pageda Valjala linnusesse.

Maalinna viimane kindlustamine

Üksikud Valjala maalinna leiud tuleks siiski üsna suure kindlusega dateerida alles 13. sajandi lõpuossa või 14. sajandi esimesse poole. Osa sellistest on relvad – kaks viskeodaotsa ja üks ammunooleots²⁷, kuid ka mitmete muude Kustini kaevanditest leitud relvade puhul ei saa tegelikult välistada nende kuulumist 13. sajandi keskpaigast hilisemasse aega. Üks 1962. aasta kaevandist leitud rombikujuline ripats on aga täpselt samasugune, nagu on leitud mitmetest Kuramaa hästi dateeritud laibamatustest.²⁸ See on üsna kindlalt valmistatud alles 13. sajandi teises või 14. sajandi esimeses pooles. Linnuse seest ja vallist 1 vahetult väljastpoolt on ka kaks hilisemat ¹⁴C analüüsi. Mõlema puhul on tegu suurema tõenäosusega 15. sajandi algusega, kuid valli 1 välisküljelt saadud loomaluu võis jääda maapinda ka 14. sajandi teisel veerandil.

Valjala maalinna praegu näha olev välisvall on kuhjatud suures osas hiljem kui eespool kirjeldatud ehitusjärgud. Linnuse kivimüüri jalamit katvaid muldvalle on nimelt kaks – mingil ajal on 1200. aasta ümbruse

²⁶ Fallgren, Jan-Henrik 2009. The Ölandic ring-forts and the Iron Age and Medieval agricultural landscapes. – M. Segschneider (ed). Ringwälle und verwandte Strukturen des ersten Jahrtausends n. Chr. an Nord- und Ostsee. Wachholtz Verlag, Neumünster, lk 27–49; Holmring, Jacob 2014. Rethinking the Iron Age ringforts of Öland – Interpretations and new possibilities. M.A. Dissertation in Archaeology, Stockholm University, Department of Archaeology and Classical Studies. Stockholm; Zariņa, Gunita & Vasks, Andrejs (toim) 2021. Latvijas arheoloģijas rokasgrāmata. Rīga: Zinātne, lk 152–210.

²⁷ AAS, AI 4300: 300, 811, 448.

²⁸ AAS AI 4300: 103 – https://osiliana.eu/andmebaas/?_sf_s=Valjala&_sfm_artefacts_additional_fields_dating_century_from=0+14.

linnust täiendatud väljastpoolt veel ühe umbes meetri paksuse savisegusest mullast valliga. Meie kaevandite profiilides olid muldvalli kaks eri järku väga selgelt eristatavad, kuna nende vahele jäi nii esimest muldvalli 3-1 katnud savikiht kui ka ehitusrusud (ill 8). Linnuse ülemine, kivist osa oli nimelt hakanud juba varisema, enne kui viimane muldvall 3-2 kuhjati.

Linnuse ülemisest kivimüürist olid valli 3-1 jalamile varisenud kivikogumid, mille vahel oli tihedalt savi ja üsna rohkesti põletamata puidu jäänuseid. Kohati võis selgesti näha, et puit pärines umbes 3 cm paksustest plankudest, mis ühel juhul olid kinnitatud kandilise prussiga. Ilmselt oli tegu müüri rinnatise kohal olnud puidust varikatuse, igal juhul kindlasti mitte palkidest puitkonstruktsioonide jäänustega. Varingukiht polnud kõikjal kaevandis, vaid üksikute kobaratena – ilmselt oli varisemisprotsess olnud üsna algusjärgus. Seda kinnitab ka puidujäänuste olemasolu – oleks varing jätkunud ning jäänud ka edaspidi lageda taeva alla, poleks mõeldav puidu säilimine. Seega pidid varisenud kivid ja puidujäänused kaetama muldvalliga 3-2 üsna varsti, igal juhul mitte rohkem, kui ehk pool sajandit peale kivimüüri lagunema hakkamist.

Erinevalt 1200. aasta paiku kuhjatud muldvallist 3-1 oli vall 3-2 tegelikult kultuurkiht. Selles leidis rohkesti söetükke ning ka mõningaid leide (ill 5: 1, 3, 5). Söest võetud proovid osutasid perioodile alates 12. sajandi keskelt kuni umbes 1260. aastateni. See oli samasugune kultuurkihiga pinnas, millega kindlustati täiendavalt ka ümbritsevat valli 1. Võetud oli see põhilises osas sealtsamast suure linnuse ja valli 1 vaheliselt alalt, kus 13. sajandi esimestel kümnenditel oli olnud Henriku mainitud *urbs*. Selge on ka see, et *urbs* pidi olema muldvall 3-2 kuhjamise hetkeks juba piisavalt kaua maha jäetud ning sealsed hooned lammutatud, nii et tegu oli lageda alaga, kust sai ilma erilise vaevata mulda kaevata.

Muldvalli 3-2 stabiliseerimiseks oli kõigepealt toodud suuri kive kunagise vall 4 peale, millest võib järeldada, et linnuse viimane kindlustusjärk polnud mõeldud väga ajutisena. Alles suurte kivide peale kuhjati muld. Valli 3-2 kõrvale, kunagiste valli 4 ja valli 2 vahelisele alale kujundati kuiv vallikraav, see tähendab umbes kahe ja poole meetri laiune süvend, mille põhjas olid lapikud paekivid (ill 8). Vall 2 polnud selleks ajaks enam täiemõõtmeline kindlustus, vaid oli samuti juba varisenud ning moodustas kindluse jalamil vaid kõrgendiku.

Valjala maalinn ja selle ümber olev „linn“ püsisid niisiis praegustel andmetel kasutuses 13. sajandi keskmiste kümnenditeni, linnus võib-olla ajutise pelgupaigana ka kauem. Viimane kindlustusjärg, milleks kasutati kunagise „linna“ alalt võtud pinnast, sai toimuda kõige varem ehk paar-kümmend aastat peale seal inimtegevuse lakkamist. Mingil ajal hüljati ka linnus ning selle müürid hakkasid varisema, mis kindlasti ei juhtunud kohe peale kasutuselt ärajäämist, ehk alles aastakümneid hiljem. Viimase kindlustamise ajaks pidi kivimüüride lagunemisprotsess olema jõudnud niikaugele, et nende kiire taastamine polnud enam võimalik, samas oli siin-seal säilinud veel poolkõdunenud puitu valli rinnatise kohal olnud konstruktsioonidest. Kõige tõenäolisem aeg viimaseks kindlustusjärguks oleks seega 14. sajandi esimene pool.²⁹

Omaette küsimus on, miks oli poollagunenud kindlustise uuesti kasutuselevõtuks tarvis kuhjata uus muldvall, kui üks muldvall oli juba olemas. Sellele võib anda vastuse asjaolu, et uue muldvalliga loodi maalinna vallile varasemast märkimisväärselt laiem lagi, mille peale sai nüüd püstitada palkidest rinnatise. Kivivalli rekonstrueerimine oleks vajanud suure hulga uute kivide hankimist ja kohale toimetamist, mis eeldatavalt võtnuks rohkem aega kui muldvalli kuhjamine ja puude langetamine.

Kas Valjala oli saarlaste Jüriöö-aegne linnus?

Valjala viimase kindlustusjärgu tõenäoline dateerimine 14. sajandi esimesse poolede viib mõistagi mõtted 1343–1345. aastatel Saaremaal toimunule. 1343. aastal algas teatavasti kõigepealt Harjumaal ja siis ka Saaremaal Jüriöö ülestõus, mille käigus olevat saarlased ehitanud endale tugeva palkidest kindluse. Järgnevaid sündmusi on kirjeldatud erinevates kroonikates ja erineva tonaalsusega.

1344. aasta veebruaris tungis orduvägi Saaremaale ja püüdis vallutada saarlaste linnust, kuid ebaõnnestunult.³⁰ 1345. aastal tehti teine sõjakäik, mille käigus olevat oldud laagris Karjas ning rüüstatud ümbruskonda. Tegelikult lõppes ka see retk ordule mitte kuigi võidukalt. Mingeid la-

²⁹ Seda määrangut kinnitas ka uue veeprrotsendiga arvestatud luminescentsianalüüs valli 3-2 pinnasest (vt eespool). Selle kohaselt oli hiliseim muldvall kuhjatud mingil ajal vahemikus 1264–1344 AD.

³⁰ Vt ka Vahtrre, Sulev 1980. Jüriöö. Tallinn, lk 84–86.

hinguid või vallutusi mainitud ei ole, kuid – väidetavalt saarlaste initsiaatiivil – sõlmiti rahu ja saarlased läksid teatud küsimustes kompromissile. Kroonik Hoeneke andmetel kohustusid saarlased viima oma relvad Lihulasse, andma pantvange ning lõhkuma oma *Mapenzar*-nimelise kindluse. Seega taastati sisuliselt endine olukord, välja arvatud kummalisevõitu väide relvade viimisest Lihulasse. Alles paarsada aastat hilisemates jutustuse variantides lisati, et saarlased-talupojad olevat kohustunud ehitama ka „lepituslinnust“ ehk Maasilinna.

Kuna kroonikates on mainitud Karjat, on traditsiooniliselt otsitud saarlaste linnuse asukohta samuti Karjast. Tegelikult puudub selleks iga-sugune alus.³¹ Karjas olevat orduväed olnud laagris 1345., mitte 1344. aastal, kui saarlaste linnust piirati. Pole loogiline eeldada, et orduväed oleks tingimata pidanud tegema oma laagri saarlaste keskse linnuse külje alla. Pigem võiks oletada, et laager rajati mõnevõrra eemale, seda enam, et linnust 1345. aastal üldse ei rünnatudki. Aga mis põhiline, Karja Kooljamäed, mida suuresti rahvaetümoloogia alusel saarlaste Jüriöö-aegeks linnuseks peetakse, ei vasta kuidagimoodi kroonikute kirjeldatule. Tegemist on looduslike liivaluidetega, kus puudub selge kultuurkiht. Kuigi mõningatel andmetel olevat seal kunagi olnud mingi varisenud kivivalli jäänused³², on kohta väga raske pidada tegelikult linnamäeks, veel vähem aga alljärgnevale kirjeldusele vastavaks.

16. sajandi keskpaigas kirjutatud Johann Renneri kroonikas räägitakse 1344. aasta kohta, kuidas ordumeister „...läks seejärel linnuse alla; see oli suur ja lai, kuhu palju talupoegi oli kogunenud. Sinna ette tuli ta enne päikese tõusu ja tungis vaenlastele kallale. Linnus oli aga kõvasti kindlustatud palkide ja kaitserinnatisega/kaitsetaraga (*haken*). Viimane tõmmati konksuga ühest kohast maha...“.³³ Tüüpiliselt hiliskeskaegsetele kroonikutele on saarlasi nimetatud talupoegadeks, kuigi sündmustele ajaliselt lähemal seisvad kroonikud seda ei teinud.

Marburgi Wigandi kroonikas, mis pandi kirja juba 1390. aastatel, on antud peaaegu ebatavaliselt detailirohke kirjeldus saarlaste kindlustisest,

³¹ Vt ka Tarvel, Enn 2007. Piiskopi- ja orduaeg. – *Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur*. Tallinn, lk 97–100.

³² Tõnisson, Evald 2008. Eesti muinaslinnad. Ed by A. Mäesalu & H. Valk. – *Muinasaja Teadus*, 20. Tartu, Tallinn, lk 244.

³³ Liivimaa noorem riimkroonika = Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348). 1960. Koost ja tõlk S. Vahre. Tallinn, lk 91.

mida tasub siinkohal täies ulatuses tsiteerida: „Saarlased aga tegid endi ümber sügavas soos suure kaitsetara, millel oli kolm kahe poolega väravat; sinna sisse ehitasid nad enda kaitsmiseks tugeva kindluse kokkuseatud puudest, mida ei saanud ära võita ei tule ega nooltega. Pidanud nõu, saatis aga meister käsknikke jne. vallutama kaht väravat, hommikust kuni ööni. Ise aga tungis ta väevõimuga läbi kaitsetarade, kus tapeti 2000 inimest ja tarad põletati; ja see toimus päeval enne vastlapäeva hommikust kuni õhtuni. Nimelt enne seda olid saarlased valinud endale oma soost kuninga, nimega Wesse, kes sealsamas vangi võeti ja kõvasti kinniseotuna küünarnukke pidi üles poodi; ka kristlastest tapeti kaitsetarade ees 500.“³⁴

Nimetatud teated on detailide osas tekitanud segadust tõlgendamises, kuna ei teatud Saaremaa suurte maalinnade täiendavatest kaitserajatisest. Tegelikult tuleb kirjeldusest välja, et tegu oli nii kaitsetaraga kui ka linnusega selle sees; Wigandi märkus, et linnust ei saanud ära võtta ei tule ega nooltega, viitab ilmselgelt, et orduväed korraldasid tapatalgud linnust ümbritseva tara sees, kuid kindlust ennast vallutada ei suutnud. Sellega on heas kooskõlas nii Novgorodi kroonika teade, mille kohaselt orduväed Saaremaal „...said ise lüüa ja läksid minema“ kui ka ebatavaliselt suurena ära toodud omapoolsete hukkunute arv – 500.³⁵

1340. aastatel, mil mitmed Saaremaa vanad maalinna olid alles varisemisjärgus või koguni kasutuses, on igati loogiline eeldada, et üles kohandati üks neist, mitte ei asutud rajama päris uut tugevat kindlustist. Arvestades, et tegevus toimus Saaremaa mandripoolses osas, tulekski saarlaste Jüriöö ülestõusu aegse kindlustise kandidaadidena kõne alla vaid kolm: Muhu, Põide või Valjala. Muhu oli tegelikult teisel saarel, mida oleks ehk ära mainitud, Põide linnus oli aga leiumaterjali järgi otsustades kasutuses kuni Jüriöö ülestõusuni välja ning seda on ka samades kroonikates eraldi nimetatud (kuidas täpsemalt, on eraldi teema). Valjala, kus arheoloogia näitab ulatuslikke kindlustustöid umbes samal ajal kui Jüriöö sündmused aset leidsid, ongi igati tõenäoliselt kirjeldatud saarlaste linnus.

Igal juhul tuleb nentida, et Valjala maalinna viimane kasutusaeg oli siiski traagiline. Kaitsetarast ehk arheoloogide keeli vallist 1 läbi tunginud vaenuväed korraldasid sinna kogunenud inimeste hulgas tapatalgud ning

³⁴ Liivimaa noorem riimkroonika, lk 135.

³⁵ Vahre 1980, lk 86.

hukkasid demonstratiivselt saarlaste kuninga, mida linnuse kaitsjad said vaid abitult pealt vaadata. Samas võib aga kroonikatest välja lugeda ka seda, et piirajad ilmselt tõrjuti tagasi ning nad olid sunnitud lahkuma, jättes tol hetkel võidu ikkagi saarlastele. Hiljem, nagu näha, ei hakatud linnuse vallutamist uuesti enam proovimagi.

Kokkuvõte

Osiliana üsna ulatuslikud uurimistööd Valjala maalinnas kombineerituna varasemate andmete ümbertöötamisega võimaldasid oluliselt täpsustada teadmisi sellest Saaremaa ja kogu Eesti ühest silmatorkavaimast linnusest. Paraku kerkisid ka mitmed uued küsimused, millele seni kaevatu põhjal selget vastust saada ei õnnestunud. Tegemist on ikkagi väga ulatuslike rajatistega, eriti kui kaasata linnust ümbritsenud lisavall või -vallid ja kunagine „linn“. Ka eri aegade kaevandid kokku katavad kogu omaaegsest kompleksist vaid väikese osa ning nendegi puhul on tegu vaid jäänustega, mida tuleb interpreteerida paljuski oletuslikult.

Uurimistöö Valjalas siiski veel jätkub. Läbi on töötamata kümme-kond suurest vallist läbi tõmmatud georadari profiili, mis loodetavalt aitavad täpsustada linnuse kunagist väljanägemist. Pooleli on ka ümbritseva loodusmaasiku analüüs. Lisaks toimuvad edasised uurimistööd Saaremaa ülejäänud maalinnadel, mis kõik tunduvad olevat ehitatud üldjoontes samade printsiipide järgi. Igal juhul loodame juba järgnevate aastate jooksul avastada veelgi uusi ja põnevaid fakte muinasaja lõpu ja keskaegsetest saarlastest.

Tänuõnad:

Kaasaegsed analüüsid ja linnuste kaevamine üldse on raha- ja ajamahukad tööd, mis said võimalikuks üksnes tänu Kristjan Rahu rahastusele SA *Osiliana* kaudu. Geoloogiliste uuringute osas on tõhusalt kaasa aidanud Haridus- ja Teadusministeeriumi projekt „Infokeskus Saaremaa varasemast ajaloost“ (EKKD-TA17) Tallinna Ülikoolis ning Eesti Teadus-

agentuuri rahastatud projekt „Eesti 12.–14. sajandil: kohalik ühiskond, traditsioonid ja kultuur muutuste ajastul“ (PRG1931). Geoarheoloogilistel ja geofüüsikalistel uuringutel on osalenud Alar Rosentau, Hannes Tõnisson ja Olav Harjo koos tudengitega. Eraldi tahaks ära märkida Piia Sandra Palmi, Lisanna-Lee Leimanit, Janek Ojasaart, Karin Rannaäärt, Maris Niinesalu-Mooni ja Indrek Teppanit, kuid ka kõiki teisi, kes nõu ja jõuga arheoloogilistel kaevamistel abiks olid. Kõigile teile suur tänu!

Kasutatud allikad ja kirjandus:

Ajalooline traditsioon Püha ja Valjala kihelkonnast, kogunud R. Kenkmann 1923. aastal. – II osa – Valjala kihelkond I. Asjalised mälestused. Ajalooline pärimus Eesti Kultuuriloolisest arhiivist. Eesti Kirjandusmuuseum. Folkloristika osakond. Tartu 2018. https://www.folklore.ee/pubte/ajaloolist/pyha_valja/pyha_valja.html#p5. Vaadatud: 20.11.2024.

EAA, f 3724, n 5, 2502, l. 1. Eesti Ajalooarhiiv, kaardikogu. Special-Charte im Livländischen Gouvernement Arensburgschen Kreise und Kirchspiele Wolde belegen den Patrorates Wolde mit dem dazu gehörigen Gnadenhacken, Schloss- und Kirchspiel-Schlullande. 1853.

EAA, f 2072, n 3, s 242, l. 1. Eesti Ajalooarhiiv, kaardikogu. Delineation von der Umgegend der Woldeschen Kirche, und dem dazu gehörigen jetzigen alten und von dem dazu jetzt projectierten neue Gottesacker. 1835.

EAA, f 2072, n 3, s 426f, l. 3. Eesti Ajalooarhiiv, kaardikogu. Geometrische Charte von dem in der Rigischen Statthalterschaft dem Arensburgschen Kreise und dessen Wolde Kirchspiel belegen den Publiquen Pastorats Hof, Gnadenhaken und Pastorats Dorf Pappialew mit dem Schulland. 1790.

Fallgren, Jan-Henrik 2009. The Ölandic ring-forts and the Iron Age and Medieval agricultural landscapes. – M. Segschneider (ed). Ringwälle und verwandte Strukturen des ersten Jahrtausends n. Chr. an Nord- und Ostsee. Wachholtz Verlag, Neumünster, lk 27–49.

Henriku Liivimaa kroonika. Henrici chronicon Livoniae. 1982. Toim ja komm E. Tarvel, tõlk R. Kleis. Tallinn.

Holmring, Jacob 2014. Rethinking the Iron Age ringforts of Öland – Interpretations and new possibilities. M.A. Dissertation in Archaeology, Stockholm University, Department of Archaeology and Classical Studies. Stockholm.

Holzmayer, Jean Baptiste 1868. Osiliana I. Das Kriegswesen der alten Oeseler. Arensburg.

Karu, Alice 1924. Valjala kihelkond. – *Saaremaa ja Muhu muinasjäänused*. Tartu, lk 115–127.

Kruse, Friedrich 1842. Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands bis zur Einführung der Christlichen Religion in den Kaiserlich Russischen Ostsee-Gouvernements, zusammengestellt und historisch erläutert in einem Unterthänigsten Generalberichte über seine auf Allerhöchsten Befehl im Jahre 1839 ausgeführte archaeologische Untersuchungsreise nebst mehreren wissenschaftlichen Excursen und vielen Lithographien von Alterthümern, Plänen und Charten. Dorpat, Leipzig.

Kustin, Aita 1963. Aruanne Valjala maalinna arheoloogilistest kaevamistest 1962. aastal. Tallinn. Käsikiri Tallinna Ülikooli Arheoloogia teaduskogus.

Kustin, Aita 1966. Aruanne Valjala maalinna arheoloogilistest kaevamistest 1964. aastal. Tallinn. Käsikiri Tallinna Ülikooli Arheoloogia teaduskogus.

Liivimaa noorem riimkroonika = Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348). 1960. Koost ja tõlk S. Vahtre. Tallinn.

Mellin, Ludwig August 1794. Nachricht von der alten lettischen Burg Pilliskaln, und von mehrern ehemaligen festen Plätzen der Letten und Ehsten; auch von etlichen andern lief- und ehstländischen Merkwürdigkeiten. (Mit Illustr. am Ende des Bandes). Neue nordische Miscellaneen 9.10.St., l 519–545.

Moon, Ragi-Martin; Niinesalu-Moon, Maris; Mägi, Marika 2023. Aru-
anne Valjala vanal maalinnal läbiviidud arheoloogilistest väljakaevamis-
test 02.05.2022–06.05.2022.

AAS = Mägi, Marika; Palm, Piia Sandra. Archaeological Artefacts of Saare-
maa. Foundation Osiliana / Tallinn University. –[https://osiliana.eu/and-
mebaas/?_sfm_artefacts_additional_fields_dating_century_from=0+14](https://osiliana.eu/and-mebaas/?_sfm_artefacts_additional_fields_dating_century_from=0+14) .
Vaadatud: 20.11.2024.

Mägi, Marika 2008. Aruanne arheoloogilistest eeluuringutest Valjala
maalinna ümbruses. Rõõsa. *Käsitöö MKA-s ja TLÜ Arheoloogia* teadu-
kogu arhiivis.

Mägi, Marika 2024. Valjala hill fort in Saaremaa. Arheoloogilised väli-
tööd Eestis = Archeological fieldwork in Estonia, 2023, lk 89–102.

Mägi, Marika; Tõnisson, Hannes; Harjo, Olav 2023. Archaeological and
ground penetrating radar investigations around three Saaremaa hill-forts
– Valjala, Põide and Kaarma. Arheoloogilised välitööd Eestis = Archeolo-
gical fieldwork in Estonia, 2022, lk 73–90.

Zariņa, Gunita & Vasks, Andrejs (toim) 2021. Latvijas arheoloģijas ro-
kasgrāmata. Rīga: Zinātne.

Tamm, Jaan 2023. Saaremaa ja Muhu linnused ja maalinnad. Kuressaare.

Tarvel, Enn 2007. Piiskopi- ja orduaeg. – *Saaremaa 2. Ajalugu, majandus,
kultuur*. Tallinn, lk 77–142.

Труды = Труды Московского Предварительного Комитета X
археологического съезда в г. Риге. Выпуск 11. Москва, 1896.

Tõnisson, Evald 2008. Eesti muinaslinnad. Ed. by A. Mäesalu & H.
Valk. *Muinasaja Teadus*, 20. Tartu, Tallinn.

Vahtré, Sulev 1980. Jüriöö. Tallinn.